

GEESJEN PAMANS (1727-1821): Geistliche Mutter in Neuenhaus oder Bentheimer pietistische Heilige

Fred van Lieburg

Aan de nagedachtenis van mijn betovergrootmoeder Hermanna Geertruida Strick (1823-1887), afkomstig uit Neuenhaus en afstammeling van Hermann Strick (1563-1640), eerste gereformeerde predikant in dezelfde stad en pionier van het calvinisme in het graafschap Bentheim

Geesjen Pamans is ongetwijfeld één van de merkwaardigste persoonlijkheden uit de kerkgeschiedenis van het graafschap Bentheim. Als vrome gereformeerde vrouw stond zij in de traditie van het Nederlandse piëtisme en liet zij meerder boeken na, die nog in 1999 opnieuw werden uitgegeven.¹ De naam van Geesjen Pamans heeft in de rechterflank van reformatorisch Nederland nog altijd een dierbare klank. In het inmiddels duitstalige gebied van Bentheim zelf is zij vermoedelijk minder bekend. Pieter de Jong heeft destijds in de bundel uitgegeven bij de herdenking van het vierhonderjarig bestaan van de Bentheimer gereformeerde kerk enige bladzijden over haar opgenomen.² Op grond van archiefonderzoek en vooral van haar geschriften is het echter mogelijk om een uitvoeriger overzicht van haar leven en werk te geven. Dat is dan ook de bedoeling van het navolgende opstel, dat voortvloeit uit mijn onderzoek naar Nederlandse piëtistische biografieën en ‘Selbstzeugnisse’ in het algemeen.³

Jeugd en bekering

Geesjen Pamans was geboortig van Uelsen, waar ze op 21 december 1727 in de gereformeerde gemeente werd gedoopt als dochter van Hendrik Pamans. Over haar ouders en hun gezin is weinig bekend. Zeker is dat Geesje afkomstig was uit een eenvoudige en arme familie, en dat ze door omstandigheden maar twee weken op school heeft gezeten. Ze groeide niet op in een bijzonder vrome omgeving, maar als klein kind zou haar hart al geneigd zijn geweest tot de dingen van Gods Koninkrijk. Ze leerde zichzelf lezen en oefende daarbij vooral met de bijbel. Graag zocht ze de eenzaamheid om te bidden en het spelen met leeftijdgenoten leek aan haar niet besteed. “Ik zogte ook mijne ouders te gehoorzamen, omdat de Here het beveelt; en in de wereld had ik niet veel vermaak. Ik wilde wel vroeg sterven, als ik maar bekeert was”.⁴

Deze opmerkingen die Geesjen Pamans later maakte in haar eigen autobiografie doen denken aan het verschijnsel van de ‘vroege godzaligheid’ die in het piëtisme wel vaker

¹ Een beknopt overzicht van edities van haar werken is te vinden bij J. van der Haar, Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600-c.1800), Veenendaal 1987, 359. De correcte gegevens van de eerste edities van haar werken volgen hierna in de noten. Meest verbreid is de herdruk van haar totale oeuvre in twee banden onder de titels: Gods genade verheerlijkt: echt verhaal van geestelijke bevindingen, resp.: Zielsverlusting in Jehova: als herder en verbondsgod van zijn volk, bij P. Stuit in Rijssen in 1979 en 1980. Uitgever Snoek in Ermelo verzorgde hiervan in 1999 een reprint of heruitgave in fotokopie.

² P.L. de Jong, Die Bentheimer Kirche im 18. und 19. Jahrhundert, in: Reformiertes Bekenntnis in der Grafschaft Bentheim 1588-1988, Bad Bentheim 1988, 113-162; over Geesjen Pamans: 138-141.

³ F.A. van Lieburg, Levens van vrouwen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw, Kampen 1991; over Geesjen Pamans pp. 28-29 (biografica) en vele andere pagina's (zie register). Zie ook Fred van Lieburg, Vroomheid kent geen sekse. Piëtistes in de achttiende eeuw, in: Mirjam Cornelis e.a. (red.), Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis (Tipje van de sluier, deel 10), Hilversum 1996, 109-128.

⁴ par. 1.1.

voorkwam, of tenminste in de stichtelijke literatuur werd aangeprezen. In de 17e eeuw publiceerden Engelse puriteinen reeds biografieën van vrome kinderen, die meestal ook jong gestorven waren. Veel van deze exempilverhalen werden in het Nederlands vertaald, terwijl er ook boekjes verschenen over Nederlandse jonge godzaligen, zoals de ‘Geschwester’ Susanna en Jacob Bickes, die in 1664 tijdens een pestepidemie stierven in de stad Leiden, 14 en 7 jaar oud. Heel populair werd het bundeltje van dominee Wilhelmus Eversdijk, ‘Des Heeren lof verkondigt uit den mond der kinderen’, verschenen in 1723 en vele malen herdrukt. Het is niet onmogelijk dat ook Geesjen Pamans het heeft gekend. In elk geval was zij zelf ook zo’n toonbeeld van geestelijke vroegrijpheid, een biografie waardig, als zij jong gestorven zou zijn.⁵

Naarmate Geesjen ouder werd, moet ze steeds meer in contact gekomen zijn met andere vromen, jongeren en ouderen. Waarschijnlijk bezocht ze naast vele kerkdiensten de conventikels, huiselijke bijeenkomsten op zondagavond of doordeweeks waar in intieme kring preken besproken werden, of boeken werden voorgelezen, en geestelijke ervaringen werden uitgewisseld. Ze raakte vertrouwd met de cultuur van het Bentheimer piëtisme, dat onderscheiden was van de grote beweging in het Duitse lutheranisme, en geheel georiënteerd was op het Nederlandse calvinisme en de piëtistische stroming daarbinnen, die ook wel bekend staat als de Nadere Reformatie. Deze beïnvloeding verliep vooral via de verbreiding van talrijke boeken over de ‘praktijk der godzaligheid’, die bij sommige predikanten en gemeenteleden een gunstige voedingsbodem vonden.⁶

De contacten van de jonge Geesjen Pamans met gereformeerde vromen in haar omgeving confronteerde haar met een probleem, dat typerend is voor de piëtistische geloofsbeleving in het algemeen. Door de nadruk op de persoonlijke ervaring van Gods genade en de bijzondere uitdrukking daarvan in het dagelijks leven, verbonden de meeste vromen de ‘ware bekering’ met een geestelijke crisis en een ingrijpende ommekeer in hun bestaan. De indrukwekkende verhalen van vromen over hun bekeringsgeschiedenis brachten Geesjen aanvankelijk in geestelijke twijfel, omdat zij zo’n bijzondere ‘weg’ niet kon vertellen. Zij had wel kennis van haar ‘verloren staat’ voor God, maar kon geen concrete jeugdzonden noemen.⁷ De liefde tot Jezus was van jongsaf vanzelf in haar hart gegroeid. Ze moest bekennen dat zij “het juiste tijdstip wanneer God Zijn genadenhand aan mij gelegd heeft, en ’t eerste middel waardoor” niet bepalen kon.⁸

Deze geloofsstrijd was een typisch intern piëtistische kwestie, want vergeleken met de gemiddelde jongere was Geesen natuurlijk een buitengewoon vroom meisje met een voorbeeldige levenswandel. Toen zij de leeftijd bereikte waarop de meeste jongeren hun kerkelijke geloofsbelijdenis aflegden om zo toegang te krijgen tot het avondmaal – ongeveer twintig jaar – werd zeker van haar verwacht dat zij dit zou doen en werd ze er ook door de vromen toe aangespoord. Evenals in het Nederlandse gereformeerde leven van die tijd was de bevestiging tot lidmaat een vrij formeel gebeuren, waarbij enige kennis van de gereformeerde leer en een fatsoenlijke levensstijl voldoende was om in de kerkelijke gemeenschap te worden

⁵ Vgl. Leendert Frans Groenendijk, Von zwei frommen Kindern, die von der Pest heimgesucht wurden. Kind und Kinderbuch im niederländischen reformierten Pietismus. In: Das Kind in Pietismus und Aufklärung. Hg. v. Josef N. Neumann & Udo Sträter. Halle/Tübingen 2000, 111-129.

⁶ Vgl. Martin Brecht et al. (ed.), Geschichte des Pietismus, 4 delen, Göttingen 1995-2003. Het Bentheimer piëtisme is in de kerkhistorische literatuur tussen wal en schip geraakt, omdat Nederlandse auteurs er vanwege een eng-nationale, en Duitse auteurs er vanuit een eng-lutherse blik geen oog voor hebben. Naast de taalverschuiving sinds de 19e eeuw speelt hierbij ook mee dat het Bentheimer piëtisme geen grote vertegenwoordigers of invloedrijke auteurs heeft voortgebracht.

⁷ par. 1.7.

⁸ par. 1.1.

ingelijfd. Maar Geesjen schrok ervoor terug: ze wilde eerst verzekerd zijn van haar aandeel in Christus, anders zou ze zich aan het avondmaal een oordeel eten en drinken.⁹

Die verzekering liet enkele jaren op zich wachten. Toch kreeg ze die zekerheid uiteindelijk niet door een bijzondere openbaring of een “gevoelige liefdesuitlating” van Jezus, maar uit de “sluitrede des geloofs”. Ze stelde aan de hand van de in de bijbel genoemde kenmerken der genade vast dat zij zich een echt kind van God mocht noemen. In dit proces werd ze begeleid door haar predikant, Johan Lippinkhof (predikant in Uelsen van 1736 tot 1774), al spreekt ze ook ergens over de zegen die ze in deze jaren ontving onder de prediking van de naburige dominee Bernard Everwijn van Wiel (predikant in Wilsum van 1737 tot 1777).¹⁰ Met Kerstmis 1750 kon de 23-jarige Geesjen Pamans eindelijk met een gerust hart haar jawoord in de gemeente van Uelsen geven en mocht ze vervolgens een “zoet avondmaal houden”.¹¹ Tegenover haar piëtistische geestverwanten vergeleek ze zich nadien graag met het bijbelse voorbeeld van Lydia, de purperverkoopster in Filippi, die onder de prediking van Paulus ook “op een zagte en bedaarde wijze” tot bekering was gekomen.¹²

Geestelijk maagdendom?

We zagen dat Geesjen Pamans van kindsbeen af de hemel boven de aarde verkoos, en dat verlangen lijkt in de loop van haar leven alleen maar sterker te zijn geworden.¹³ Naar eigen zeggen had ze ook een zwakke gezondheid en was ze soms letterlijk ziek van liefde tot Jezus.¹⁴ Ze hoopte in plaats van als een “onnut meubel” in dit “vreemdelingsland” te verkeren, spoedig Thuis te mogen zijn.¹⁵ De dood van “een lieve vriendinne van mij in den Here” en van andere vromen in haar omgeving, riep gevoelens op van jalouzie en heimwee.¹⁶ Maar ze berustte in Gods wil om als “een gezegend werktuig in Zijn hand” nog dienstbaar te zijn voor heilzoekende zielen.¹⁷ Ze wist toen nog niet ze 93 jaar zou worden: pas op 25 januari 1821 zou haar verlangen om niet alleen in geloof maar ook in ‘aanschouwen’ met Christus verbonden te worden, in vervulling gaan.¹⁸

Dat lange leven heeft Geesjen Pamans niet in Uelsen doorgebracht, maar grotendeels in Neuenhaus. Wanneer ze daar precies is gaan wonen en waarom, is niet bekend. Gezien haar uitgebreide lof op de prediking van dominee Gerhardus Johannes Tineken, predikant aldaar van 1754 tot 1762, vermoedelijk reeds in die jaren.¹⁹ Ze verdiende een inkomen met een of ander handwerk – wellicht was zij naaister – en we weten verder dat ze 36 jaar lang heeft ingewoond bij een godvrezende broeder die een ‘zijkamertje’ voor haar beschikbaar stelde. Meest bepalend voor haar sociale positie was het feit dat zij nooit tot een huwelijk is gekomen. Hoewel we nog zullen zien dat dit niet betekende dat zij een volstrekt eenzaam of geïsoleerd leven leidde, is haar ongehuwde staat wel kenmerkend geworden voor haar geestelijke identiteit, juist ook omdat zij daar zelf een religieuze invulling aan heeft gegeven,

⁹ par. 4.1.

¹⁰ Vgl. Zielsverlusting par. 4.2.

¹¹ belijdenisdatum lidmatenboek Uelsen; vgl. par. 3.4 en 5.4.

¹² par. 1.6.

¹³ par. 4.4.

¹⁴ par. 13.1, 13.6 en 13.16.

¹⁵ par. 4.9, 5.7, 5.11, 7.1, 8.1, 11.6, 11.7 en 12.7.

¹⁶ par. 6.1.

¹⁷ par. 4.5, 5.7, 6.1 en 11.9.

¹⁸ Begraafboek Neuenhaus 30 januari 1821.

¹⁹ Zielsverlusting par. 4.2, waar ze schrijft dat ze Tineken bedoeld had in hoofdstuk 11 van Egt verhaal (deel 1). Als predikanten van Neuenhaus noemt ze verder achtereenvolgens: Everhardus Arnoldus Cappenberg (predikant 1760-1790); Reinhard Carel Staverman (predikant 1763-1822); Johan Noach Büchler (predikant 1780-1808).

die ons de indruk geeft een protestantse tegenhanger te zijn van wat rooms-katholieken als ‘geestelijk maagdendom’ zouden beschouwen: een manier van leven als non buiten het klooster, als leek in de afzondering van de wereld.²⁰

Zo beschreef Geesjen Pamans later in haar spirituele autobiografie haar bekering of geloofsverzekering op jeugdige leeftijd ook wel als de sluiting van een geestelijk huwelijk met Christus. Nooit zou ze vergeten hoe zij zich “zo heugelijk en zalig, met volle bewustheid (daar ik duizendmaal na gezugt en uitgezien hadde) mogte kwijtraken aan een drieëinig Verbondsmiddelaar, als mijn Goël en Losser, ja als den enigen bloed-Bruidengom mijner ziele”.²¹ De omgang met een levenspartner viel voor haar in het niet bij “dat geestelijke huwelijksverbond met Christus, dien schoonsten der menschenkinderen”.²² In haar vrouwenhart leefde vooral de hoop “dat er door mijn toedoen kinderen in Zion geboren wierden, (...) om hier ene blijde moeder te zijn van vele geestelijke kinderen.”²³ Zo tekende zij zich zelf als bruid, maagd en moeder. Hoe dat in de praktijk van haar leven tot uitdrukking kwam, zullen we hierna nog zien.

Uit de nagelaten geschriften van Geesjen Pamans blijkt dat haar geloofservaring in sterke mate bepaald werd door de eenheid van ziel en lichaam. Aan het werk voor haar eerste boek gingen zelfs drie volle dagen en nachten van ‘mortificatie’ of ‘versterving’ vooraf: “Ik zag zieltogende uit naar de komst van de Bruidgom in mijner ziel, en was zo krank van liefde hierin, dat mijn aanvankelijk vernieuwde lichaamskrachten vergingen.” We ontmoeten hier een ‘liefdesmystiek’ die we, behalve uit de bijbelboek Hooglied vooral uit de middeleeuwse kloosterwereld kennen. Geesjen blijkt ook bekend te zijn geweest met de liederen van Bernardus van Clairvaux. Zij citeert de gedichten van deze ‘oudvader’, “die zoete en dierbare versjes zeer gepast om mijne eigene ondervindelijke werkzaamheden en mijne herts- of gemoedsgestalte er des te klaarder door uit te drukken”.²⁴

Mystieke elementen waren echter ook niet vreemd aan de protestantse vroomheidstraditie; ook in de literatuur van het Nederlandse piëtisme werd regelmatig geput uit rooms-katholieke, voorreformatorische bronnen. Een volbloed gereformeerd predikant als Theodorus à Brakel schreef een stichtelijk werk over ‘De trappen des geestelijken levens’, die nog steeds aanleiding kan geven tot theologische discussies over de grenzen tussen (ongeoorloofde) mystiek en (rechtzinnig) piëtisme. Wellicht behoorde ook dit vele malen herdrukte boek tot de bibliotheek van Geesjen Pamans, of een ander populair werk zoals de ‘alleenspraken’ van “een aandachtige leerling van de Heere Jesus” Sara Nevius (predikantsvrouw en schoondochter van Theodorus à Brakel), eveneens een werk dat door het dialogisch karakter – het gesprek tussen God en de ziel – geheel dezelfde sfeer ademt als de werken van de Nederlandse piëtiste in het graafschap Bentheim.

Geesjen Pamans verwijst slechts sporadisch naar prozaïsch werk van godsdienstige auteurs, al moet zij in haar lange leven zeer belezen zijn geraakt.²⁵ Wel citeert zij in haar geschriften regelmatig strofen van liederen, meestal voorafgegaan door de verwijzing naar een “zeker dichter”, soms van met name genoemde piëtistische gereformeerde dichters. Het allermeest geldt dit de Uytspanningen van Jodocus van Lodenstein, wiens poëzie ook in de Nederlandse literatuurgeschiedenis van erkende kwaliteit is.²⁶ Daarnaast was zijn vertrouwd met de Lofzangen Israëls van de gebroeders Jacob en Johannes Groenewegen en met

²⁰ Vgl. Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1996.

²¹ par. 3.5.

²² par. 3.5, zie ook 13.17.

²³ par. 6.5.

²⁴ par. 12.19, 13.10, 13.12 en 13.19.

²⁵ Samuel Rutherford: par. ...; Hellenbroek: *Zielsverlustiging* par. 6.3. Zie ook noot (bronnen psalm 23).

²⁶ Van Lodenstein: paragrafen 3.7, 7.11, 8.5, 12.7, 12.8, 13.2, 13.8 en 14.1. *Zielsverlustiging*: par. 1.5, 3.1, 3.2, 5.1, 10.10, 11.10, 11.11 en 11.12.

gedichten van Schortinghuis, Uylenbroek, Sluyter en Witsius.²⁷ Dergelijke liederenbundels waren in de piëtistische cultuur zeer geliefd om er in de conventikels gezamenlijk uit te zingen. Uiteraard konden ze daarnaast ook individueel en meditatief worden gebruikt. De geestelijke liederen gaven uitbundig uiting aan de Jezusmystiek en vormden daarom ook een aanvulling op de psalmen, temeer daar in de eredienst deze gezangen niet gezongen mochten worden.

Naast piëtistische boeken en liedbundels bleef de bijbel de hoofdbron voor het persoonlijk geloof en leidraad voor het dagelijks leven van Geesjen Pamans. Ze schrijft ergens dat ze soms tot diep in de nacht tegen de slaap vocht om te studeren in de Heilige Schrift.²⁸ Haar geschriften worden gekenmerkt door talloze Schriftaanhalingen en haar gedachtenwereld moet dan ook van Gods Woord doordrenkt zijn geweest. Theologisch gezien ligt hierin ook het bijbelse karakter van haar mystiek: weliswaar verwijst haar op schrift gestelde spiritualiteit vaak naar dialogen tussen God en de ziel, maar heel vaak gaat het daarbij om het ‘pleiten op de verbondsbeloften’: ze spreekt als het ware God aan op zijn eigen toezeggingen jegens zijn kinderen om er persoonlijk de vervulling van te mogen ervaren. Ook de Drieëenheid speelt daarin een belangrijke rol: als bruid van Christus ‘onderhandelt’ ze met haar ‘Bruidegom’ en ‘Middelaar’ of hij door het werk van de Heilige Geest de zegen van God de Vader wil toepassen aan haar ziel.

Bekendheid in bredere kring

Geesjen Pamans was graag ‘eenzaam met God gemeenzaam’, maar toonde zich tegelijkertijd een ‘metgezel van allen die de Here vrezen’. Naar eigen zeggen was ze als jonge vrouw, in de tijd van haar geloofsverzekering en kerkelijke belijdenis, in gezelschap van anderen nogal schuchter. Dat gold overigens ook de Bentheimse vromen in het algemeen, omdat ze veel openbare verachting en tegenstand hadden te verduren.²⁹ Met ‘wereldlingen’ hield Geesjen zich zo min mogelijk op, “niet uit liefdeloosheid voor mijn medemens, maar hierom, dat ik zo niet met hen verkeren konde tot ere en verheerlijking van God en tot bevordering van ons eeuwig zielenheil”.³⁰ De ongehuwde vrouw leefde in een nabijheid van Jezus die andere vromen misten of eigenlijk niet begrepen, bedrukt als ze zelf waren door ongeloof en geestelijke duisternis, of in beslag genomen door de beslommingen van het dagelijks leven.³¹

Toch zette Geesjen haar licht niet onder een korenmaat. Door haar intense geloofservaringen kreeg ze steeds meer bekendheid in de ruime omtrek. Dit gebeurde voor het eerst ten tijde van een opwekking die zich rond 1752 in het Duitse graafschap – net als in Nederland, ja in meerdere delen van Europa en Amerika – openbaarde.³² Toen gebeurde waar de jonge vrouw uit Uelsen al veel om had gebeden, namelijk “dat God hier en in enige omliggende plaatsen, vele zielen aan haarzelve ontdekte en bekende maakte”. Deze mensen zochten al gauw het gezelschap van Geesjen Pamans, om een stichtelijk woord betreffende hun geestelijke situatie te ontvangen, of om samen psalmen en liederen te zingen. Deze conventikels waren velen tot zegen, ook al ging later een groot aantal ‘bekeerden’ weer de

²⁷ Groenewegen: par.12.17; Schortinghuis (par 9.3 en 13.16), Uylenbroek (par.12.14), Sluyter (par.12.19) en Witsius (par. 14.4 en 14.6)

²⁸ par. 10.6 en 10.8.

²⁹ par. 1.1 en 1.2.

³⁰ par. 7.10.

³¹ par. 9.5 en 10.2.

³² Zie voor Bentheim: De Jong 135-137. Algemeen de recente bundel van Joke Spaans (red.), Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw, Hilversum 2001.

wereld in, terwijl bij anderen het vrome vuur doofde.³³ “Die zielen waren toen merendeels nog in den eersten ijver, die vele hunner nu wel schijnen verlaten te hebben”, aldus Geesjen.³⁴

Wel werkte God sindsdien onder de Bentheimers duidelijk meer dan voorheen. “Vele van die lieve vrienden zijn doorgaans gekomen tot mij – nietige aardworm – om van mij enig onderregt en bestier te ontvangen; ja zo gaat het nog dagelijks”, schreef ze in 1774. Jarenlang had Geesjen haar handen vol aan haar mondelinge en schriftelijke contacten met allerlei mensen.³⁵ Haar evangeliserende en pastorale activiteiten riepen ook wel smaad en laster op.³⁶ Maar ze wist zich gesteund door God: “de Here heeft Zijne goedkeuringe daarover gegeven, ook dikwijls omtrent andere, dat het spreken en het schrijven van brieven haar merklijk tot zegen is geweest, zelfs wel enige bij aanvang tot een middel van bekeringe; alsook bijzonder tot bestiering en bemoediging, vertroosting en opbeuring van bekommerde en heilzoekende zielen, of treurige Sions, die na den Here vragen en den weg niet weten om Hem te mogen vinden.”³⁷

Geesjen Pamans bewijst dat wereldmijding en enige zendingsdrang elkaar in het piëtisme niet geheel uitsloten. Geïnspireerd door allerlei bijbelse geloofshelden, wijdde ze haar leven ook voor anderen geheel aan Jezus.³⁸ Biddend voor de nationale noden, achtte ze zich zelfs “een stut en steun voor land en kerk”.³⁹ Ze had bijna een dagtaak aan haar functie als vraagbaak der vromen. “Ik moeste mijn beroep daar zelfs na zetten, dewijl datzelve wel medebragte om onder de menschen te verkeren en mijn brood te verdienen”.⁴⁰ Zonder ambtshalve de mogelijkheden te hebben om ‘zielen te winnen’, genoot ze een zegen op haar werk waar predikanten nog jaloers op konden worden. Ze geloofde dat de dienst in Gods Koninkrijk wel primair was voorbehouden aan “de van Hem beroepene en gezonde herders en leeraars”, maar toch ook aan bijzondere kerkleden.⁴¹ Toont Geesjen Pamans zelf niet aan dat vanuit het piëtisme juist – alleenstaande – vrouwen veel konden betekenen voor de praktijk van het gemeentelven?

Schrijfster en publiciste

De betekenis van Geesjen Pamans als ‘leidsvrouw’ van Bentheimer vromen kreeg een veel ruimer en duurzamer karakter door haar schrijfactiviteiten en tenslotte zelfs haar publicaties in boekvorm. Dat het zover kwam, was voor iemand die nauwelijks schoolonderwijs genoten had wel bijzonder. Lezen had ze als kind geleerd, schrijven echter niet. Toen Geesjen als twintigjarig meisje steeds meer omgang kreeg met Gods volk, wilde ze al gauw de pen leren hanteren om met bekeerde en “eerstbeginnende heilzoekende zielen” te kunnen corresponderen.⁴² Uiteindelijk zou ze een oeuvre nalaten van 1100 bladzijden druks, buiten de talloze brieven die ze in haar vrome leven moet hebben opgesteld, en waarvan

³³ par. 12.1.

³⁴ par. 12.19.

³⁵ par. 6.5.

³⁶ par. 12.12.

³⁷ par. 6.7.

³⁸ hoofdstuk 14.

³⁹ par. 6.5 en 7.1.

⁴⁰ par. 11.11.

⁴¹ par. 6.7.

⁴² ongepagineerde voorrede.

merkwaardigerwijs geen letter bewaard gebleven is. Zo is Geesjen Pamans uiteindelijk terecht gekomen in een Nederlandse anthologie van schrijfsters in de vroegmoderne tijd.⁴³

De ontwikkeling van deze kant van haar persoonlijkheid hangt geheel samen met de aard of het functioneren van de piëtistische subcultuur. Niet alleen het lezen, maar ook het schrijven was hierin erg belangrijk, en onderscheidingen naar stand en sexe speelden hierbij nauwelijks of geen rol. Iedere vrome had wel contacten die via briefwisseling onderhouden werd, maar daarnaast kon de pen dienstbaar zijn aan de beoefening van de vroomheid zelf. Velen schreven stichtelijke teksten over om voor zichzelf te bewaren of maakten aantekeningen tijdens kerkdiensten: diverse prekenbundels zijn zo door toedoen van toehoorders ontstaan en uitgegeven. Maar vooral het bijhouden van een geestelijk dagboek of het schrijven van een autobiografie of bekeringsgeschiedenis was een wijdverbreide praktijk. Het is niet toevallig dat de piëtistische schrijfcultuur juist ook tal vrouwen in beweging heeft gebracht.⁴⁴

Hoe Geesjen Pamans tot het schrijven van haar eerste boek gekomen is, heeft ze in het voorwoord ervan (gedateerd 1 augustus 1774) uitvoerig verantwoord. Terwijl in vele andere piëtistische autobiografieën nogal eens verwezen wordt naar bepaalde bijbelteksten die tot het vertellen of gedenken van de daden des Heren (zoals Psalm 66 vers 16, Psalm 77 vers 12 of Psalm 90 vers 12), viel bij haar alle nadruk op de persoonlijke, innerlijke aansporing van hemelswege. Zij voelde zich jarenlang door God geroepen om zijn bijzondere bemoeienissen met haar te vereeuwigen. Het kwam er niet van, omdat ze het te druk had met haar werk, het schrijven van brieven en ontvangen van bezoekers. Toen ze rond 1768 een ziekte doormaakte en hevig naar de hemel verlangde, kreeg ze de openbaring dat ze niet zou sterven zolang ze geen egodocument geschreven had. Het duurde daarna nog enkele jaren voor ze de pen opvatte, maar toen kwam haar 'Egt verhaal van geestelyke bevindingen, uit een sterken gemoeds aandrang, om te vertellen wat de Here aan de ziele gedaan heeft' op papier.⁴⁵

In 1774 werd in een vergadering van de classis Neuenhaus van de Bentheimer gereformeerde kerk gemeld dat "een seker lidmaat, Geesjen Pamans, wel voornemens was om hare geestelijke werksaemheden door den druk gemeen te maeken". Dit bericht markeert de stap van handschrift naar publicatie, die van meet af door beoogd zal zijn geweest, maar haar in diverse opzichten toch uitzonderlijker maakte dan de vrome schrijfactiviteit op zichzelf. Was het al niet erg gebruikelijk dat religieuze autobiografieën nog tijdens het leven van de auteur in druk verschenen, het feit dat een vrouw zonder duidelijke sociale status, al was het maar een indirecte zoals de positie van predikantsvrouw, een boek liet verschijnen, was zeker niet algemeen. Geesjen was zich daarvan ook wel bewust, getuige de topoi van zwakheid en nederigheid die in haar voorrede verweven zijn. Natuurlijk had de lezer geen geschrift van een godgeleerde autoriteit in handen. "De Here kan het egter zegenen, al is het geen mannenwerk".⁴⁶

⁴³ Riet Schenkeveld-van der Dussen et al., *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar: teksten met inleiding en commentaar*, Amsterdam 1997; pp. 589-591: Geesjen Pamans. Schouwen door de 'verrekijker des geloofs'.

⁴⁴ Zu *Autobiographien von Frauen: Barbara Becker-Cantarino: Pietismus und Autobiographie. Das 'Leben' der Johanna Eleonora Petersen (1644-1724)*. In: 'Der Buchstab tödt - der Geist macht lebendig'. Festschr. zum 60. Geburtstag von H.-G. Roloff. Hg. v. J. Hardin und J. Jungmayr. Bern etc. 1992, Bd. 2, 917-936; Ulrike Witt: *Bekehrung, Bildung und Biographie. Frauen im Umkreis des Halleschen Pietismus*. Tübingen 1996; Katharine M. Faull (ed.): *Moravian Women's Memoirs. Their Related Lives, 1750-1820*. Syracuse NY 1997; Martin H. Jung (ed.): 'Mein Herz brannte richtig in der Liebe Jesu'. *Autobiographien frommer Frauen aus Pietismus und Erweckungsbewegung. Eine Quellensammlung*. Aachen 1999; Ulrike Gleixner: *Pietismus, Geschlecht und Selbstentwurf. Das „Wochenbuch“ der Beate Hahn, verh. Paulus (1778-1842)*. In: *Historische Anthropologie* (2002) (im Druck)

⁴⁵ ongepagineerde voorrede.

⁴⁶ par. 12.10.

Gelukkig was de classis die de uitgave volgens de regel van de Bentheimer kerkorde van goedkeuring moest voorzien, bereid het werk te sanctioneren. Drie naburige predikanten (de al even genoemde Van Niel senior te Wilsum, Henricus Strick te Nordhorn en Jan Gerhard Schultz te Veldhausen) namen het manuscript door en stelden op 24 maart 1775 de approbatieverklaring op. Bovendien werd het boek voorzien van een ‘voorbericht aan de waarheid- en godvruchtliovende lezer’ door de beide predikanten van Neuenhaus, gedateerd op 1 mei 1775. Deze predikanten waren Everhardus Arnoldus Cappenberg en Reinhard Carel Staverman, die Geesjen Pamans natuurlijk goed kenden. Het omvangrijke werk verscheen merkwaardigerwijs [waren er in Bentheim geen uitgevers, ging men gewoonlijk naar Overijssel?] bij boekhandelaar Simon Clement in Zwolle, en wel voor rekening van de autrice.⁴⁷

De genoemde voorrede van beide predikanten kan overigens meer licht werpen op de religieuze en kerkelijke context van deze publicatie van de hand van een eenvoudige vrome in het graafschap Bentheim. Deze predikanten wisten dat er ook veel kritiek en spot leefde op persoonlijke getuigenissen van de ‘wonderen van vrije genade’. Zij erkenden dat er mensen die slechts op grond van ijdele verbeelding breed spreken en hoog opgeven van hun bevindingen, maar benadrukten dat de ervaringen die Geesjen Pamans beschrijft, berusten op het verborgen leven in Christus, de werking van Gods Geest en ook geheel gegrond zijn op Gods Woord. Zij kenden haar als een ‘mens Gods’ die zich volkomen aan God had toegewijd, achtten haar zuiver in de leer en stichtelijk in wandel, hadden veel met haar gesproken, haar manuscript gelezen en herlezen, en verzekerden de echtheid van haar bevindingen. Deze voorrede weerspiegelt mogelijk iets van een toegenomen spanning in het Bentheimer gereformeerde leven tussen piëtistische en meer door de ‘verlichte’ tijdgeest beïnvloede predikanten en kerkleden. Nog in 1773 waren er door de Oberkirchenrat maatregelen genomen tegen conventikels, die in de voorgaande decennia steeds meer waren opgekomen dan wel meer tegenstand te verduren hadden.⁴⁸

Het door Geesjen Pamans gepubliceerde boek was sterk autobiografisch van aard, hoewel het niet in een strakke chronologische vorm geschreven is, maar meer een aaneenschakeling van geestelijke herinneringen en overpeizingen vormt. Het veertien hoofdstukken lange betoog werd ook afgesloten door een breedvoerige ‘toepassing’, achtereenvolgens ten behoeve van “onbekeerde”, “waarlijk overtuigde” en “Gods kinderen”.⁴⁹ Het *Egt verhaal van geestelijke bevindingen* kreeg echter nog een vervolg in een werk dat gekarakteriseerd kan worden als een bundel meditaties over de deugden van God, zoals in de natuur, zijn namen en eigenschappen en volmaaktheden, ook weer afgesloten door een toepassing voor onbekeerden en ware gelovigen. Dit tweede deel verscheen, nadat het volgens ‘Bentheimer kerkenorde’ op 30 april 1783 was geapprobeerd, opnieuw in druk bij boekhandelaar Simon Clement in Zwolle, deze keer niet voor rekening van de autrice, maar bij een ‘echte’ uitgever, de erven Aegidius Valckenier in Kampen.⁵⁰

Ook na dit tweede boek was de schrijflust van Geesjen Pamans niet minder geworden, integendeel. Ze begon aan nog een werk, een over Psalm 23. Naast het Hooglied van Salomo was er geen ander bijbelgedeelte meer haar geestelijk eigendom geworden dan deze troostpsalm. Omdat echter het Hooglied niet beknopt en zeer diepzinnig was, en bovendien al

⁴⁷ Geesjen Pamans, *Egt verhaal van geestelyke bevindingen*, uit een sterken gemoeds aandrang, om te vertellen wat de Here aan de ziele gedaan heeft ... Zwolle: Simon Clement (voor de auctrice) 1775, [LXIV], 764, [1] p

⁴⁸ vgl. over de conventikels: De Jong 137-138

⁴⁹ pp. 589-764.

⁵⁰ Geesjen Pamans, *Egt verhaal van geestelyke bevindingen*, uit een sterken gemoeds aandrang, om te vertellen wat de Here aan de ziele gedaan heeft ... tweede deel, Kampen: Erven Aeg. Valckenier (drukker: Simon Clement, Zwolle), ... + 364 pp.

behandeld was in een boek van Abraham Hellenbroek,⁵¹ koos ze voor Davids herderslied om aan de hand daarvan haar uitgebreide bevindelijke ervaringen te beschrijven. In voorwoord benadrukte dat ze zeker niet wilde pretenderen hierover meer en beter te kunnen zeggen dan geleerde auteurs. Ze kende de boeken over Psalm 23 van Zaunslifer (“Souslijver”) en Elgersma, alsmede enkele preken van Hellenbroek over deze stof, die ze af en toe ook zou aanhalen.⁵² Later hoorde ze dat er nog meer boeken over bestonden.⁵³ Maar het ging toch om haar eigen bevindelijke ervaringen rond deze psalm die zij vooral beleefd had rond vieringen van het avondmaal in haar gemeente van Neuenhaus.

Het werk over psalm 23, getiteld *Zielsverlustiging in Jehova, als herder en verbondsgod van zijn volk*, was verdeeld in twee gedeelten, beide bestaande uit acht hoofdstukken en afgesloten door een ‘toepassing’. Deze onderdelen verschenen echter meteen in één band in druk. Dit gebeurde ‘voor rekening van de schrijfster dezes werks’ bij boekhandelaar François Clement in Zwolle, zoon van de bovengenoemde Simon Clement.⁵⁴ Het boek vermeldt geen verschijningsjaar, maar afgaande op de lijsten van nieuw uitgekomen boeken van Saakes moet het in 1812 zijn geweest.⁵⁵ Een kerkelijke approbatie is er ditmaal niet geweest. Grote oplagen zullen al deze uitgaven van Geesjen Pamans niet hebben gehad en daarom moeten ze ook zeldzaam geworden zijn toen ze, zoals we nog zullen zien, rond 1855 werden ‘herontdekt’.

Moeder in Israël

Geesjen Pamans koesterde het ideaal om een ‘geestelijke moeder’ te zijn, om ‘kinderen Gods’ te verwekken. In concreto kreeg dit gestalte door haar gebed voor, omgang met en raad aan anderen die naar het Schriftwoord werden ‘wedergeboren uit onvergankelijk zaad’. Een heel speciale vorm van haar inspirerende rol in de bekering van medemensen was haar invloed op predikanten, theologiestudenten en zelfs scholieren, jongeren die nog worstelden met de manier waarop zij gevolg zouden geven aan de roeping om het evangelie te verkondigen. Er zijn twee getuigenissen bekend van dominees die terugblikten op ontmoetingen met Geesjen Pamans, beide in de tijd dat in Noordhorn een soort theologisch opleidingsinstituut bestond onder leiding van Jan Friederich Schultz (1755-1830), predikant in Noordhorn van 1777 tot 1830. De ene herinnering is van Bernardus Moorrees, student bij Schultz van 1800 tot 1802, de andere van Jan van Velsen, van wie niet zeker is of hij deze school bezocht, maar die in elk geval in deze jaren in Bentheim verkeerde.

Om te beginnen bij Jan van Velsen (1789-1860): hij was afkomstig van Amsterdam en bezocht Geesjen Pamans in Neuenhaus voor het eerst in 1803, toen hij nog maar een jaar of veertien oud was. Sindsdien had hij regelmatig gesprekken met haar “over de weg ten leven, zoals die in Christus is en door elke zondaar, zal hij behouden worden, bevindelijk moet gekend worden”. Hij herinnerde zich zijn hele leven bijvoorbeeld haar aansporing om altijd te

⁵¹ Abraham Hellenbroek, *Het Hooglied van Salomo* (2 delen), Rotterdam 1718-1720, herdrukken 1725-1728, 1731 en Amsterdam 1737-1739.

⁵² Petrus Zaunslifer, *Godts kerk getroost en behouden in haeren uittogt, ofte beknopte uitbreiding over den XXIII. psalm*, 's-Gravenhage 1711 (herdruk Leiden/Amsterdam 1730); Franciscus Elgersma, *De Herder Israëls*, Leeuwarden 1664 (herdruk Leuwarden 1670); Abraham Hellenbroek, *Bijbelsche keurstoffen [nog nakijken]*

⁵³ Bijv. Johannes d’Outrein, *Godvrugtige zielsbetragting voor, onder en na het ouden van het heilig nachtmaal*, Dordrecht 1721, 1732, 1746 en 1753); en uiteraard vele andere werken over het avondmaal.

⁵⁴ Geesjen Pamans, *Zielsverlustiging in Jehova, als herder en verbondsgod van zijn volk*, naar aanleiding van psalm 23 : in twee deeltjes, zijnde een vervolg van het Echt verhaal van geestelijke bevindingen, door haar voor enige jaren geschreven, Zwolle : gedrukt bij François Clement, Voor rekening van de schrijfster dezes werks, 2 dl. in 1 bd, XVI, VIII, 355, 421, [2] p

⁵⁵ Antonij Bernard Saakes, *Lijst van nieuw uitgekomen boeken 5* (1812), p. 317

blijven bidden om meer ontdekkend licht van de Heilige Geest: “de weg naar de hemel, zei zij, is en blijft voor al Gods kinderen een ontdekkingsweg tot aan het einde”. “Nog gevoel ik de blijdschap, van ganser harte overeenstemming met die door haar mij gegeven raad, daarin erkennende Gods liefdezorg voor mij”. Jan van Velsen sprak haar voor het laatst na een preekbeurt als theologisch kandidaat op zondag 16 juli 1809 in Uelsen, over Hebréeën 13 vers 8, waarover zij vertelde dat die preek haar bijzonder tot stichting was geweest.

Van Velsen werd in 1811 predikant in Nigtevecht in de provincie Utrecht en vertrok in 1816 naar het Drentse dorp Hoozevee. Daar dwongen gezondheidsproblemen hem reeds in 1834 met emeritaat te gaan. De rest van zijn leven woonde hij in Amsterdam, waar hij veel banden onderhield met orthodoxe vromen. Regelmatig wisselde hij ook nog brieven met mensen in Bentheim en vrienden van Geesjen Pamans, onder wie die broeder bij wie ze 36 jaar had ingewoond. Van Velsen vernam – van hem of van een andere correspondent – dat Geesjen tot op haar sterfbed, ondanks zwakheid, niet had opgehouden te getuigen van haar Koning. Ook wist hij dat bij haar begrafenis op 30 januari 1821 in Neuenhaus de plaatselijke predikant Everhardus Sikkens een lijkrede over psalm 73 vers 26 had gehouden, “in tegenwoordigheid van een verbazend grote menigte”.⁵⁶

Niet minder lyrisch over zijn contacten met Geesjen Pamans was de Nederlandse hervormde predikant Bernardus Moorrees (1780-1860). In de tweeënhalf jaar dat hij zich in Noordhorn theologie studeerde, nam hij regelmatig de voettocht van twee uren over de heide naar Neuenhaus graag voor lief om te spreken met “de vraagbaak van nagenoeg allen in het graafschap Bentheim, wien het heil hunner ziel ter harte ging”. Moorrees was toen nog maar pas bekeerd en verkeerde nog in veel geestelijke strijd en onzekerheid. Gelukkig wist Geesjen Pamans raad met elk geloofsprobleem. Zij gaf haar mening altijd in liefde en in trouw, ook als er kritisch gereageerd moest worden. “Ofschoon de hoogste trap in de genade hier op aarde, naar mijn overtuiging bereikt hebbende, zo was er geen zweem van meesterachtigheid in haar te ontdekken”. Voor Moorrees was zij een unieke vrouw, wier gelijke hij zijn leven lang niet meer heeft ontmoet.

Zowel Van Velsen als Moorrees zetten hun herinneringen in 1855 op papier op persoonlijk verzoek van hun collega Alphonse Pierre Antoine du Cloux (1808-1890), over wie straks meer. Moorrees, destijds als emeritus predikant woonachtig in Wijk in Noord-Brabant, heeft echter ook een en ander over Geesjen Pamans opgetekend in zijn autobiografie, die pas na zijn dood, in 1862, in druk zou verschijnen.⁵⁷ Veel daarvan komt op hetzelfde neer als de informatie in zijn brief aan Du Cloux. Zo herhaalde hij een uitspraak uit haar mond die kennelijk grote indruk op hem had gemaakt. Aangezien hij haar beschouwde als “eene moeder in Christus van den eersten rang”, die een staat van geestelijke volmaaktheid bereikt scheen te hebben, had hij eens gevraagd of zij de zonde al te boven was, waarop zij had geantwoord: “O neen! Ik draag dezelfde boze natuur met mij om als andere mensen, maar de liefde van Christus verbrandt de zonden”.

Moorrees gaf in zijn autobiografisch getuigenis nog eens een samenvatting van de betekenis van Geesjen Pamans als pastoraal raadgeefster en stichtelijk schrijfster voor mensen in brede kring en in alle rangen en standen. Zij had drie boeken geschreven “welke niet slechts bij de vromen in het graafschap Bentheim hoog gewaardeerd werden, maar ook in ons vaderland en in onderscheidene deelen van Duitschland. In het graafschap was zij zóó geacht, dat de naam van Geesjen Pamans door de geheele streek weêrklonk en zij de vraagbaak van

⁵⁶ T.A. Romeijn, *De hervormde predikanten van Drenthe, sedert de Hervorming tot in 1861*, Groningen 1861, 191, noemt 2 publicaties: *Onuitgesprokene afscheidsrede te Hoozevee, Hoozevee 1834*; *God, die te Beth-el verscheen in zijne liefde en trouw voorgesteld, in eene leerrede*, 's Hage 1845 (nog niet nagezien op mogelijke autobiografische gegevens).

⁵⁷ W.J. Geselschap (ed.) *Bekeering en eerste levensjaren van ... Bernardus Moorrees*, Amsterdam 1862 (vele herdrukken).

ieder was, die over zijne zielsbelangen zich bekommerd gevoelde. Van alle zijden ontving zij in haar kamertje bezoeken, ook van de grooten der aarde; ik heb er zelfs gravinnen en freules ontmoet en ook leeraars uit verschillende gemeenten. Zij, die uit Holland of uit Duitschland in het graafschap kwamen en hare vroomheid op prijs stelden, lieten niet na Geesjen Pamans een bezoek te brengen.”

Blijvende betekenis?

Dat er vraag bleef bestaan naar de geschriften van Geesjen Pamans, moge in elk geval blijken uit de heruitgave van het ‘Echt verhaal’ in 1855 bij boekhandelaar J.W. Swaan in Arnhem.⁵⁸ Bij die gelegenheid werd de bovengenoemde dominee Du Cloux, destijds predikant in Oldebroek, gevraagd een voorrede te schrijven. Hij had Geesjen niet zelf gekend, maar ontving de nodige levensbijzonderheden van zijn vriend Jan van Velsen en van de hem niet persoonlijk bekende, maar om zijn reputatie en geschriften zeer gewaardeerde collega Moorrees. Graag en uitvoerig gaf Du Cloux het door hen gegeven getuigenis over “die oude moeder in Israël” door aan de lezers van haar geschriften. Zelf prees hij de geschriften van Geesjen Pamans aan als monumenten van bevindelijke vroomheid, als neerslag van het geestelijke leven dat door de ‘verlichte’ godgeleerden van die dagen zo vaak en gemakkelijk verwacht werd als dweperij.

Du Cloux, Moorrees en indirect ook Van Velsen staan in de literatuur bekend als predikanten die ondanks hun bevindelijke sympathieën niet meegingen met de Afscheiding, de beweging waarbij vanaf 1834 een aantal orthodoxe gelovigen uit de hervormde kerk stapten omdat die huns inziens ontrouw was geworden aan de klassieke gereformeerde belijdenis en kerkorde.⁵⁹ Hoewel kritisch tegenover de rationalistische en moralistische prediking, en geestelijk verwant met tal van afgescheidenen, bleven deze predikanten trouw aan de ‘vaderlandse’ volkskerk als ‘zieke moeder’. Bij Du Cloux was die keuze overigens heel pregnant: aanvankelijk was hij juist de persoonlijke aanklager geweest van de ‘vader der Afscheiding’, dominee Hendrik de Cock in Ulrum; na een persoonlijke bekering was hij bekend geworden als strijder voor de gereformeerde waarheid en schrijver van bevindelijke preken.

De gedachte zou kunnen rijzen, dat de negentiende-eeuwse belangstelling voor het werk van Geesjen Pamans met deze kerkelijke stellingname heeft te maken. Deze vrouw uit de piëtistische traditie was immers uitdrukkelijk trouw geweest aan de traditionele landskerk, ondanks geestelijk verval. We weten natuurlijk niet wat zij gedaan zou hebben als zij de afscheidingsbeweging had meegemaakt, maar een onbetwiste geestverwant als de in Bentheim minstens zo gezaghebbende piëtistische oefenaar Eelke Jans Büma stond eveneens afwijzend tegenover de afscheidingsbeweging die zich in het kielzog van de Nederlandse ontwikkelingen ook in het graafschap voltrok.⁶⁰ Toch zou het onjuist zijn dit verband te leggen en ook in de voorrede van Du Cloux is daarvan geen spoor te vinden. We vinden slechts de algemene aanbeveling aan vooral jonge predikanten om toch vooral oude vromen op te zoeken om met hun gerijpte geloofservaringen de nodige geestelijke en pastorale winst te doen.

De spiritualiteit van Geesjen Pamans was en bleef juist iets wat gereformeerde vromen over kerkmuren heen kon verbinden. In Nederland vonden haar boeken dan ook aftrek onder

⁵⁸ Geesjen Pamans, Gods genade verheerlijkt of echt verhaal van geestelijke bevindingen enz. tot eer van God en stichting van den evenmensch Arnhem (J.W. Swaan) 1855, XII, 817 pp.

⁵⁹ Vgl. K. Exalto, W. van Gorsel en H. Harkema, Zij die bleven (...), Nijkerk 1981, over Du Cloux: 131-143; over Moorrees:

⁶⁰ Zie De Jong 143-144.

zowel hervormde piëtisten, als piëtisten in de diverse kleine gereformeerde kerkverbanden of vrije groepen.⁶¹ In die kringen moeten we de afnemers zoeken van de diverse herdrukken die er tot in het recente verleden zijn geweest. Aan Duitse zijde zullen het op den duur juist vooral gelovigen in de afgescheiden Altreformierte Kirche van Bentheim zijn geweest onder wie de erfenis van Geesjen Pamans bewaard bleef, ook omdat daar de vertrouwdheid met de Nederlandse taal veel langer heeft voortbestaan dan in de Evangelisch-reformierte Landeskirche. Is het traditionele piëtisme in beide gremia van gereformeerd Bentheim inmiddels iets van grootmoeders tijd geworden, ook in Nederland is het lezerspubliek dat nog de moed heeft om honderden bladzijden vol geestelijke ervaringen te doorworstelen, ongetwijfeld versmald tot een randgroep van vereerders van de ‘oude bevindelijke waarheid’.

Als we vanuit godsdiensthistorisch oogpunt het leven en de betekenis van Geesjen Pamans proberen te interpreteren, zien we een vrouw die niet alleen uitsteeg boven het gemiddelde niveau van haar gereformeerde kerkgenoten in het algemeen, maar ook boven dat van de vrome geloofsgenoten in het bijzonder. Getuigenissen van tijdgenoten verwezen reeds ondubbelzinnig naar het volmaakte en voorbeeldige karakter van haar spiritualiteit en levenswandel. We hoeven niet te aarzelen hier het begrip ‘heiligheid’ bij te betrekken, dat immers breder mag worden opgevat dan de traditionele rooms-katholieke, canonieke invulling. Heeft het rooms-katholicisme zelf reeds zijn niet-erkende ‘volksheiligen’ op grond van significante vroomheid of bijzondere openbaringen, ook het protestantisme kent zijn geloofshelden in de personen van martelaren, predikanten en andere bijzondere gelovigen.⁶²

Geesjen Pamans leefde niet in een klooster, heeft geen wonderen verricht of ondergaan, en trad niet op als een of ander visionair profetes of spiritueel leidster van een sekte. Wel leidde ze een celibatair en ascetisch leven, kende ze een mystieke en soms lichamelijk beleefde omgang met God, en oefende ze grote geestelijke en pastorale invloed uit op zowel predikanten en theologen als mannen en vrouwen van allerlei stand en leeftijd. Een hagiografie is over haar niet gepubliceerd en ook een portret is van haar niet bewaard gebleven. Maar door haar nagelaten geschriften spreekt zij nog nadat zij gestorven is en blijft zij een icoon van ‘bevindelijke gereformeerde’ vroomheid, in het bijzonder in een vrouwelijke verschijningsvorm: een bruid van Christus en een geestelijke moeder van vele kinderen. Zij was een piëtistische heilige, als zodanig haar eigen tijd en ruimte overstijgend, maar van blijvende betekenis in de kerkgeschiedenis van Bentheim.

⁶¹ Omstreeks 1870 verscheen nog een heruitgave van de editie van 1855: Gods genade verheerlijkt of echt verhaal van geestelijke bevindingen enz. tot eer van God en stichting van de medemens, Leeuwarden (H. Bokma) z.j.

⁶² Zie ook Jürgen Beyer, Albrecht Burkardt, Fred van Lieburg en Marc Wingens (eds.), *Confessional sanctity. Sanctity in North-Western Europe during the Early Modern Period*, Mainz 2002 (Beihefte zu Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, nr. 51).